

משפחות יוצאות אתיופיה בישראל בהתמודדות בזירה הבין-דורית והבין-תרבותית

נעמי שמואל*

תקציר

במחקר זה נבחנה מקומה של המורשת התרבותית ביחסים שבין הדורות בקרב משפחות יוצאות אתיופיה בישראל. המאמר מבוסס על מחקר איכותני נרטיבי על משפחות, המקשר בין חקר פולקלור ותרבות עממית ובין חקר טיפול משפחתי במצבי הגירה. במחקר השתתפו 50 מראיינים בגילים שונים, וקולותיהם משקפים את המתח התוך-משפחתי שבין שימור לשינוי ואת דרכי ההתמודדות עימו. בניגוד לבני עולים אחרים, הצברים ממוצא אתיופי מובדלים על ידי צבע עורם, וחוויותיהם במפגש עם החברה הישראלית מורכבות ולעיתים מתייגות אותם כשונים. במשפחות רבות הם מובדלים גם מאחיהם ואחיותיהם שנולדו באתיופיה, ולעיתים מתקשים לתקשר עם הוריהם. המחקר הנוכחי מראה כי ההתנהלות המשפחתית, ובייחוד ההתנהלות של ההורים והתמודדותם עם המעבר, מעצבת את המציאות שבה גדלים דור הצברים ואת מידת ההעברה הבין-דורית וההמשכיות התרבותית. התנהלות זו כוללת את הבניית היחסים, אופן התקשורת, השילוב בבית בין שפת האם לשפת ארץ ההגירה והשחיקה ביכולת השימוש בשפת גוף ומבטים ופיענוחם. אל משוואה זו נכנסים גם יחס החברה הקולטת לתרבות המהגרים וסוגיות מורכבות כמו צבע עור, נראות ומדיניות הקליטה. כל אלו מעצבים את תחושת השייכות של הדור השני ומשפחותיהם ואת יכולתם המעשית להתנהל במידה של דו-תרבותיות.

מילות מפתח: יוצאי אתיופיה, קשר בין-דורי, דור שני, משפחות במעבר, מורשת תרבותית

מבוא

יהודי אתיופיה הגיעו לישראל בשלושה גלי עלייה. הראשון שבהם הוא גל העלייה שהחל בסוף שנות השבעים ונסתיים במבצע משה (1984–1985). בגל זה צעירי הקהילה, ובעקבותיהם בני משפחתם, צעדו במסע רגלי מפרך מאתיופיה לסודן. בהגיעם לסודן שהו במחנות פליטים בתנאים קשים וחוו טראומות, פרידות ואבדות בנפש. סך הכול הגיעו בגל זה לארץ כ-8,000 יהודים וכ-4,000 קיפחו את חייהם בדרכ. גל העלייה השני, המוכר בשם מבצע שלמה, היה ב-1991. במבצע בזק זה הוטסו תוך 34 שעות 14,000 איש ממחנות ההמתנה באדיס אבבה לישראל. גל העלייה השלישי נמשך מאז 2008 ועד ימינו. גל זה הוא האיטי ביותר, ועד כה עלו במהלכו

* נעמי שמואל, חממת נבט, בית הספר לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית בירושלים.

כ־22,000 יהודים מקהילת הפלשמורה (צאצאי יהודים אנוסים אשר עברו תהליך גיור בארץ). כיום קהילת יוצאי אתיופיה בישראל מונה כ־155,000 אנשים, מהם 67,000 נולדו בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020).

ספרות המחקר על יוצאי אתיופיה בישראל היא נרחבת, אבל רק מחקרים מעטים נוגעים באופן ישיר בסוגיית המשפחה ויחסי הורים-ילדים (ועוד פחות מכך ביחסי סבים ונכדים והמשפחה המורחבת). בהקשר של משפחות מהגרים יש לסוגיה זו חשיבות רבה. אומנם קשיים ואי־הבנות בין־דוריים הם מנת חלקן של כל המשפחות, ללא קשר להגירה, אולם במשפחות של מהגרים הם מתעצמים לנוכח המפגש הבין־תרבותי במעבר לארץ חדשה והשינויים הרבים הנלווים לו. אחד השינויים הללו הוא התפרקות המנגנונים המסורתיים שאפשרו למשפחות לצלוח יחד את מהלומות החיים. המחקר הנוכחי מבקש לקשור בין חקר פולקלור ותרבות עממית ובין חקר טיפול משפחתי במצבי הגירה, ולבחון סוגיות של המשכיות ושינוי במשפחות יוצאות אתיופיה בישראל. ביקשתי לבדוק את מקומה של המורשת התרבותית ביחסים בין הדורות: כיצד מורשת זו מעובדת ומשתנה עם המעבר והמפגש הבין־תרבותי ומהן ההשלכות של כך על היחסים בתוך המשפחה.

יחסים בין־דוריים במשפחות יוצאי אתיופיה

אדלשטיין (2012) מסביר את השבר הבין־דורי בקרב יוצאי אתיופיה בהתנגשות של נורמות, ערכים וציפיות המלווה את המעבר המשפחתי. התנגשות זו יוצרת קרע עמוק בין הדור הצעיר למסורת ולמורשת, עד כדי ניתוק מהעוגן המשפחתי והקהילתי. פערי השפה בין הדור הצעיר לדור המבוגר מחמירים את הקרע ותורמים לשינוי של אופן התקשורת במשפחה. פערי השפה מקורם בכך שמצד אחד "מרבית ילדי העדה אינם דוברים את השפה האמהרית ומבינים את השפה ברמה בסיסית ביותר. מכאן – הם אינם דו־לשוניים" (שני, 2006), ומן הצד האחר ההורים אינם מדברים עברית. גורם קושי נוסף מקורו בתפיסות הוריות כי ילדים לומדים מעצמם ולכן אין צורך לקיים פעולות יזומות על מנת ללמד אותם. במקום זה יש להסתפק בלמידתם מתוך התבוננות וחינוך (שמואל, 2010; Berhanu, 2006a), בשילוב של מסרים המועברים דרך פתגמים וסיפורים (Berhanu, 2005a; Rosen, 1989). העובדה שדיבור השפה האמהרית בבית אינו מוביל בהכרח לידיעתה נעוץ באופי התקשורת המילולית בין הורים לילדים, שבאופן מסורתי מטרתה לכוון את הילדים לעשייה ולא לפתח איתם שיחות עומק (כפי שמצא גם ברהנו 2006a).

מחקרו של סטבנס (Stavans, 2012) חושף שהורים יוצאי אתיופיה בישראל מפסיקים לספר לילדיהם סיפורים עם כניסתם לבית הספר. הסיבה לכך נעוצה בתפיסתם שהדאגה לאוריינות הילדים עוברת לממסד, והם עצמם אינם מסוגלים לתרום להתפתחות הילדים בתחום הזה. במחקר של שמואל (2010) נמצא שרוב ההורים הצעירים לא הצליחו לשחזר סיפורים ששמעו בילדותם ולרוב לא נהגו לספר לילדיהם הצברים על אתיופיה. רובם התייחסו לידיעה הזו, המאוגד בסיפורים ובפתגמים, כידיעה השייך לדור המבוגר יותר. כלומר גם ערוץ זה של תקשורת בין־דורית – הסיפורים והפתגמים – שהיה מרכיב משמעותי כל כך באתיופיה, מופחת בישראל.

הקשר הבין־דורי במשפחה הוא בסיס להעברת מסורת תרבותית ומשפחתית אל הדור הצעיר, אשר דרכה הוא מגבש את זהותו. אולם בהיעדר שפה ושיבוש מנגנוני התקשורת הדור הצעיר מפסיד נכס חשוב שיכול

להקנות לו חוסן להתמודדות בחיים. במחקר על נשים היספניות במצבי סיכון (Landau, 2007) נמצא כי ילדים המכירים את סיפורי החיים של הסבים שלהם ונמצאים בקשר עם המשפחה המורחבת, נתונים פחות מאחרים למצבי סיכון. לעומת זאת, ובדומה למצב בקרב עולי אתיופיה, בחלק מהמשפחות חוסר התקשורת בין הדורות פגע ביכולת ההעברה של הסיפורים ובקשר בין בני המשפחה. לנדאו מגדירה תקופה של טראומה כדרך מעבר (traditional pathways) שמשבשת את הרצף הבין-דורי, ובמצבים אלו הסיפורים מהדורות הקודמים מחברים את הפרט חזרה ועוזרים לו להתגבר על מצבים בהווה. כלומר הקשר הבין-דורי מהווה ערוץ חשוב ליצירת עוגן רב משמעות במורשת התרבותית, התורם לחוסן של הדור הצעיר. הנושא עלה גם במחקר של ניומן (Newman, 1998, 2007) על אודות הסיפורים המועברים מאימהות אתיופיות-ישראליות לבנותיהן ומסבות אתיופיות-ישראליות לנכדיהן.

תקשורת בין-אישית מתנהלת במרחב תרבותי בהתאמה למעמדות, מרחבי זמן והתנהלות, וכוללת שתיקות, מבטים ושפת גוף. כלומר תקשורת היא דבר מורכב, הרבה מעבר לשפה, ומסרים מסוימים מובנים לפיכך רק בהקשר התרבותי (Payatos, 1983). להבעות פנים ותנועות עיניים יש חשיבות רבה בהבניית יחסי מרות ובהגדרת קשר בין-אישית בהקשרים תרבותיים רבים (Exline, 1974), שכן הן נתונות לפרשנות על פי קודים תרבותיים. התקשורת באתיופיה מאופיינת באיפוק, והשימוש בהבעות פנים ושפת גוף תופס חלק לא מבוטל בהעברת מסרים ורגשות באופן גלוי וסמוי (שמואל, 2010; Rosen, 1989; Berhanu, 2006b).

מחקרים נוספים בישראל (למשל מינוצ'ין-איציקוב ועמיתים, 1997; מנדלינגר וצוויקל, 2005) מראים כי דפוסי העברה וההמשכיות הבין-דורית קשורים גם לתחומי ההעברה ולאילו המעבירים אותם. וכך, תחומים כמו בישול או רקמה, שהם נשיים בעיקרם, מועברים מאימהות לבנותיהן, ולעומת זאת תחומי האבות, כמו חקלאות, כמעט שאינם מועברים לבניהם. במחקר של וולש ואבוזן יונס (2012) שבע מתוך חמש עשרה המרואיינות ייחסו את הצלחתן למשפחה שגדלו בה: בנרטיבים שלהן שומעים קול הורי נוכח, מאמין וחזק. אונגר וסבר (2012) ראינו אימהות יוצאות אתיופיה משכילות, ומצאו שהן מעורבות מאוד בחינוך ילדיהן וסבורות שהן האחראיות לחינוכם. ממצאים אלה סותרים ממצאי מחקרים אחרים בדבר השבר הבין-דורי, ומראים כי קהילת העולים אינה הומוגנית וכי לכל הורה יש דרך משלו להתמודד עם המעבר.

בניגוד לאוכלוסיות מהגרות אחרות, הדור השני למשפחות יוצאות אתיופיה מובדל בצבע עורו ומתמודד גם עם סוגיות של זהות ושייכות (בן-עזר, 2010; מולא, 2010; שבתאי, 2001; Ben-David & Ben-Ari, 1997; Salamon, 2001). באופן כללי יחס החברה הישראלית לאנשים ממוצא אפריקאי מתאפיין באתנוצנטריות ובסטראוטיפים שליליים (ענתביימיני, 2010; Ojanuga, 1993). כך יוצאי אתיופיה וצאצאיהם נמצאים כל הזמן במצב של 'נראות' (לומסקי-פדר ורפופורט, 2010) ובחיפוש אחר מקום של שייכות במארג החברתי (בן-עזר, 2010). עניין זה בולט במיוחד בקרב בני נוער שנולדו בישראל, ובמחקרים רבים (למשל מולא, 2010; מנגיסטו, 2014; מקונן, 2010) מודגשת חשיבות חיבורם לשורשים ולמורשת המשפחתית כאמצעי לחיזוק הדימוי העצמי ותחושת השייכות.

הגישה ההקשרית במחקר

אנשים מבנים את מציאות חייהם וחווים אותה בתוך הקשרים שונים, המקנים משמעות לאירועי חיים (Askeland & Døhlie, 2015). כל אחד ואחד מאיתנו חי במטריצה של הקשרים כמו תרבות, דת, מעמד, גזע, מגדר, לאום וסוציו-פוליטיקה. הקשרים אלה מעצבים את המציאות האישית והמשפחתית ומקנים הזדמנויות להתפתחות ונגישות למשאבי החברה (Roer-Strier & Nadan, 2020). הקשרי החיים השונים אינם סטטיים, אלא תלויי זמן ומקום, הם מצטלבים זה בזה ומשפיעים על חייהם של אנשים בדרכים מורכבות.

התפיסה ההקשרית מאפשרת להתבונן באופן מעמיק בגורמים מהעבר ומההווה המעצבים את חייהם של אנשים ויוצרים יחדיו תמונה הוליסטית שהיא ביטוי למורכבות חייהם. ההקשר רלוונטי וחשוב עבור כולם, אבל חשיבותו בקרב מהגרים גדולה עוד יותר מכיוון שלעיתים ההתמקדות במעבר הבין-תרבותי מסתירה מהעין הקשרים אחרים. מכיוון שתרבות איננה פועלת בחלל ריק (Nadan & Korbin, 2018), אי אפשר להבין תופעות הנלוות להגירה רק על בסיס תרבות המוצא של האנשים, אלא יש צורך להביט במלוא ההקשרים המשפיעים על חייהם בכל רגע נתון.

על כן, כדי לבחון את המציאות של משפחה יוצאת אתיופיה בישראל דרך התפיסה ההקשרית יש להביא בחשבון את כל הקשרי חיה: תהליך העלייה, חווית העלייה והשלכותיה על המשפחה, מיקום לאחר העלייה, כולל מעברים בישראל, ההרכב המשפחתי, אופי התנהלות המשפחה (עוד באתיופיה) וחוויות המשפחה בחברה הישראלית (מבחינת קליטה ראשונית, תעסוקה, דיור, המפגש עם מערכת החינוך הישראלית ועוד). בחינה כזו תחשוף את חוויותיה הייחודיות של כל משפחה ומשפחה ואת דרך התמודדותה עם השינויים המתלווים לעלייה. כפי שנראה בהמשך, בהסתכלות כזאת נפתח גם מודעות להצטלבות המיקומים של בני המשפחה – לזהויות השונות כגון מגדר, גזע ומצב כלכלי-חברתי – המשתלבים בחייהם ומעצבים את התאקלמותם בישראל ואת נגישותם אל משאבי החברה (Crenshaw, 1991; McCall, 2005). כפי שיודגם בהמשך, מתוך הפרספקטיבה הזאת עולות גם סוגיות של יחסי כוח בתוך המשפחה (ביחסי מגדר וגיל) ומחוצה לה (ביחסים עם החברה הקולטת) (Dee Watts-Jones, 2010).

חלק אינטגרלי מהתפיסה ההקשרית הוא הבנה מעמיקה בנושא של היברידיות או דו-תרבותיות. הכוונה היא שבמפגש הבין-תרבותי תרבויות אינן מחליפות האחת את האחרת, אלא הן דרות בכפיפה אחת, בהיברידיות, **בתוך** בני אדם, בלי שבהכרח מתקיימת ביניהן היררכיה. כלומר אדם יכול להכיל בתוכו שתי תרבויות או יותר ולתפקד באותה מידה של הצלחה בשתייהן (Bennet-Martinez et al., 2002). הבנת זהות האדם כדינאמית ולא מקובעת, כנרקמת מתהליכי התגבשות והתפרקות המתרחשים כל העת, תורמת להבנת התהליך שדרכה נוצרות זהויות היברידיות המתפתחות מתוך חוויות המפגש בין חברי קבוצות שונות (באבא, 1994).

המחקר

שיטת המחקר ואוכלוסיית המחקר

המחקר הוא מחקר איכותני נרטיבי, המתבסס על ראיונות פתוחים חצי מובנים שהתקיימו בשנים 2014–2015 ברחבי הארץ עם 50 יוצאי אתיופיה החיים בישראל (31 נשים ו-19 גברים) מ-13 משפחות. מרבית המראיינים

(34) עלו לארץ במבצע משה או במבצע שלמה ודיברו אמהרית ועברית, 16 מרואיינים היו ילידי הארץ. רמת ההשכלה של המרואיינים נעה בין כאלה שהם נעדרים השכלה (14) לכאלה שהם בעלי תואר ראשון (9) ושני (4). ל-10 מבין המרואיינים יש תעודת בגרות, 6 עם הסמכה, ו-3 מרואיינים למדו באקדמיה בזמן הראיונות. מבין הנשים 20 נשואות, 7 רווקות, 2 גרושות, 1 פרודה ו-1 חיה בזוגיות. מבין הגברים 11 נשואים, 5 רווקים, 2 אלמנים ו-1 גר בזוגיות. כל המרואיינים הנשואים, הנשים הגרושות והמרואיינת הפרודה היו גם הורים. התפלגות המרואיינים לפי גיל: 13–25 (8), 26–35 (12), 36–45 (10), 46–65 (12), 66+ (8).

הליך המחקר

המרואיינים אותרו בשיטת "כדור השלג" – את חלקם הכרתי מהקשרים שונים, אך את רובם פגשתי לראשונה במסגרת המחקר. הראיונות התבצעו על ידי, לרוב בביתו של המרואיין. חלק מהראיונות נערכו במקומות העבודה של המרואיינים או במקום אחר שהיה להם נוח. הראיונות נמשכו כשעתיים, ולאחר הקלדתם פניתי לחלק מהמרואיינים בשאלות נוספות, לרוב בשיחת טלפון. לאחר קיום הראיון הראשון בכל משפחה ביקשתי לברר אם יש אנשים נוספים במשפחה המורחבת שמוכנים להתראיין. כך נוצר מצב שבחלק מהמשפחות ראיינתי כמה דורות או אחים ובני דודים. רוב הראיונות נערכו בעברית. בראיונות עם חלק מהמבוגרים שדיברו אמהרית נכח גם קרוב משפחה שתרגם את הנאמר. תרגום נוסף של ההקלטה התבצע על ידי חברה דוברת אמהרית, והיא גם סייעה בעיבוד ובפירוש הנאמר. כל הראיונות הוקלטו ותומכלו. שמות המרואיינים במאמר בדויים.

ניתוח הראיונות

תרבות היא לא מיצג סטטי שאפשר לצפות בו ולנתחו, אלא היא מארג של התרחשויות ויחסים המתהווים ומשתנים כל העת (Schmidt-Lauber, 2012). על כן המידע מתהווה, נאסף ומנותח בו זמנית לאורך המחקר. במהלך המחקר התגלו תמות חוזרות והתגבשו מתוכן הקטגוריות הראשוניות: שפה, תקשורת, מגדר, סמכות תרבותית, זהות וייצוג. מתוך הקטגוריות וההקשרים ביניהן צמחו הקונספטים שהובילו לתאוריה שמעוגנת בשדה (Glasner & Strauss, 1967). כך התאוריה נוצרת ראשית כהשערה, כתוצאה מעבודת השדה, נבדקת שוב ושוב במהלך המחקר ומתגבשת לתאוריה במהלך העיבוד הסופי של הנתונים (שקדי, 2010).

השקפתי כחוקרת ואופן ניתוח הראיונות מייצגים תפיסה משולבת, בין-תחומית. גם חוקרים אחרים, לדוגמה פייטוס (Payatos, 1983), מצאו לנכון לשלב בין תחומים שונים על מנת להבין את המורכבות והדינאמיות שבחקר תרבויות, ובייחוד בין תרבויות. אתנוגרפיה המשלבת בין גישות תאורטיות מאפשרת ראייה רחבה של תוצאות המעבר ודרכי ההתמודדות המשפחתית והאישית.

ראוי לציין שאבי ילדיי הוא בן הקהילה, ואני מוכרת בה כסופרת שכתבה את סיפורי הילדים הראשונים בעברית שבהם הדמויות הן כהות עור. כמו כן הנחיתי במהלך השנים קבוצות הורים בתוך הקהילה. המעורבות העמוקה שלי בקהילה לצד ההתבוננות במתרחש מהצד (outsider) סייעו לי להבין את המורכבות המשתקפת בראיונות.

ממצאי המחקר

קולותיהם של המרואיינים פותחים צוהר אל חוויותיהם, רגשותיהם ותפיסותיהם של בני הדור הראשון (להלן 'דור 1'), דור אחד וחצי (להלן 'דור 1.5') והדור השני (להלן 'דור 2') לעלייה. ההבחנה בין הדורות עלתה במהלך הראיונות כמשמעותית ביותר, ככל שעלו אמירות דומות על ידי בני אותו דור במשפחות שונות. הדור הראשון הם אותם אלו שעלו לארץ כמבוגרים (בני 21 ומעלה), והדור השני מתייחס לאנשים שנולדו בארץ, לכאלו שנולדו בסודן והיגרו כתינוקות או לכאלה שנולדו באתיופיה והיו בני 7 ומטה בהגיעם לישראל. הקבוצה הזאת התחנכה בעיקר בארץ, מאפייניה שונים מהקבוצות האחרות, ומן המצופה שיהיו יותר "ישראלים". המונח דור וחצי מתייחס לאנשים שנולדו באתיופיה ועלו לארץ בהיותם בני 8 עד 20. חברי הקבוצה הזאת התפתחו והתחנכו כמחצית מילדותם באתיופיה וכמחציתה בארץ. מכיוון שהם היגרו בשלבים שונים של גיל ההתבגרות ההתמודדויות שלהם עם שתי התרבויות מורכבות יותר. ממצאי המחקר מוצגים להלן בחלוקה לתמות העיקריות שעלו מתוך הראיונות. התמות מודגמות בעזרת ציטוטים מדברי המרואיינים.

חוויות מתהליך העלייה

המרואיינים לא נשאלו באופן ישיר על הדרך לארץ, אולם חוויותיהם הקשות בסודן והפרידות הארוכות שנכפו על המשפחות צפו ועלו בכל הראיונות (למעט אצל שלוש משפחות שחבריהן עלו במועד מאוחר יותר בטיסה ישירה). במקרים רבים הבקשה שלי לתאר את המשפחה או את הילדים הולידה תיאור מפורט על חוויות העלייה, על ילדים וקרובים אחרים שנפטרו בדרך ועל פרידות ארוכות. כמחצית מהמרואיינים מהדור השני לא הכירו את סיפור העלייה של הוריהם, ואחרים שמעו חלקי סיפורים מקרובי משפחה, לא ישירות מההורים. נועה (דור 1.5, 39) קישרה את שתיקת ההורים בנושא לתפיסה התרבותית כלפי ילדים: "הם לא חושבים שזה דברים שחשוב להעביר לילדים". הצעירים שהכירו את סיפור המסע המשפחתי הביעו הערכה להורים שעשו את הדרך הקשה הזאת, מעוררת ההשראה, כדוגמת הבן של שי (דור 1, 53) שבחר להתגייס לשירות קרבי בשל ההיסטוריה של משפחתו.

השפה המדוברת והתקשורת בבית

רק 7 מבין 16 המרואיינים בני הדור השני ידעו אמהרית, וגם זאת ברמה שמאפשרת להם לנהל שיחה פשוטה ותו לא; רוב הילדים והנכדים במרבית המשפחות במחקר לא ידעו אמהרית כלל. בהיעדר שפה משותפת הנכדים והסבים אינם מסוגלים לתקשר באופן מילולי מלא. רבים מההורים מטילים את האחריות לכך עליהם, ובדיעבד מצרים על כך שלא הקפידו לדבר עם הילדים בשפתם. לדוגמה דני (דור 1, 56) אמר: "אני רציתי להתקדם... לדבר בעברית, במקום להמשיך בשפה שלי... התחלתי לדבר איתם בעברית. אני חושב שהבעיה היא שלי, לא שלהם".

צעירים רבים מתארים מציאות מטרידה של חוסר תקשורת במשפחה. כך למשל תיאר יניב (דור 2, 24), חייל משוחרר, את הקשר שלו עם אביו: "אני די לא מרגיש אותו. הוא בסלון מול הטלוויזיה. חוסר תקשורת מוחלטת, אפשר להגיד. אני אומר א' הוא מבין ב'". הוא מסביר זאת כך: "בבתים של החברים שלי... הצעיר הולך לעבודה, חוזר לבית, עובר את אימא שלו בסלון להגיע לחדר, וזאת ההיכרות שיש לו עם אימא שלו. הקטע של חוסר תקשורת הוא משהו קשה בעדה שלנו. כולם מפחדים לדבר". ילדים צברים רבים גדלים בתוך השתיקה

הזאת, המרחיקה אותם לא רק מההורים ומהמשפחה, אלא גם מהתרבות ומהמסורת שלהם. העובדה הכואבת היא ש"יש משפחות שכבר אין קשר בין ההורים לילדים", כפי שאמרה מעיין (31, דור 2). ברכה (26, דור 2), סטודנטית, אומרת שאצלם בבית "אין דבר כזה בואו נשב ונדבר". כך מתחבר האיפוק המסורתי אל הפער הבין-דורי, המתעצם עם העלייה לישראל, והשתיקה משתלטת על משפחות שלמות.

חוסר התקשורת המובנה שתיארו צעירים רבים מצביע על תופעה שקשורה לא רק לשפה המדוברת, אלא גם לאופי הדיבור ולשפה הלא מדוברת – שפת הגוף והבעות פנים שהיו חלק אינטגרלי מהתקשורת הבין-אישית באתיופיה. אשר לאופי הדיבור, בתרבות האתיופית המשמעות המועברת בשיחה נבנית דרך רמזים, משלים וחידות, באופן מעורפל ומסורבל, ולא באופן ישיר, כפי שמסבירה טגיסט (32, דור 1.5): "הרבה פעמים מבוגרים מדברים, ולוקח הרבה זמן לקלוט מה בדיוק הם אומרים... בעצם צריך להבין את המשמעות של מה שאמרו ולא את המילים עצמן. ממש צריך סבלנות להקשיב למה שמבוגרים מספרים". אלא שלטענתה הדור השני בישראל, כולל יודעי האמהרית שביניהם, לא מבין סוג כזה של תקשורת. טגיסט מעידה על עצמה שהיא "מעדיפה שאנשים מדברים איתי ישר ומגיעים לנקודה שהם רוצים ולא ללכת איתי מסביב". אבל זה מה שהמבוגרים מצפים, והדיבור הישיר לא מובן להם. כך ישראל (20, דור 2) אומר שהוריו "פחות מבינים" אותו מפני שהוא "פשוט אומר הכול בפנים", ושי תיאר את התנהלות ילדיו כישירה ובגובה העיניים, בדיבור "קצר וקולע", בניגוד למבוגרים שמשמשים בפתגמים וסיפורים.

השפה הלא מדוברת והתקשורת בבית

חלק אינטגרלי בהתקשורת הבין-אישית באתיופיה הוא העברת מסרים ורגשות באופן עקיף, בשפה לא מדוברת. כך מסבירה זאת גנט (35, דור 1.5): "אצל יוצאי אתיופיה רוב הרגשות והביטוי של הבעת רגשות היה במעשים". אכפתיות הדדית התבטאה בעזרה ונתינה, לא בהצהרות מילוליות. התפיסה היא שמילים לא נושאות את הרגשות; העשייה מדברת מעומק הלב בקול חזק. כך מסבירה זאת למלם (38, דור 1.5): "ביטוי של רגשות, הרבה פעמים, מעדיפים להראות במעשה ופחות במילים [...] אם הוא אוהב אותך או אכפת לו ממך, הוא יעשה משהו שישמח אותך, אבל הוא לא יגיד. גם בזוגיות אנחנו מתמודדים עם זה. עוד לא השתחררנו".

דרך השכנים למדה נעמה (35, דור 2) שאביה כועס עליה, וליאורה (47, דור 1.5) – על כך שאביה שיבח אותה. עדנה (35, דור 1.5) מספרת על מבט שהביע אהבה והעניק תחושת חיבוק, ללא מילים, ועל מבט שהביע כעס. אותו מבט שעורר פחד בילדות מוכר גם לליאורה ויפית, ואברש סיפרה איך ידעה "לפי העיניים" מה אימה רצתה.

ילדים באתיופיה ידעו לקרוא את שפת הגוף של ההורים – הבעות פנים, מבט עיניים וכדומה – וידעו בו זמנית מה מצפים מהם וכמה אוהבים אותם. כך גם ילדי דור 1.5 למדו והפנימו את צורת התקשורת הזאת. לעומת זאת, הדור השני, זה שנולד בישראל, איננו מיומן בקריאת הסימנים, או כפי שלמלם אמרה: "[הם] אינם מבינים את הניואנסים".

בניגוד לחוויות שתיארו המרואיינים בני דור 1.5, מרבית הצעירים מהדור השני אמרו שההורים לא מבינים אותם. אחדים מהם אף טענו שההורים לא מכירים אותם. עם זאת, בשתי הקבוצות אמרו המרואיינים שהם לא שיתפו את ההורים במצוקות שלהם: "גדלתי בילדות... לא כל כך מחבקות... משמעת קשה" (אדיסו, 21, דור 2);

"לא הייתי ילדה כל כך מוגנת [...] בן אדם כנוע כל החיים". על הצרות שהיו לה בבית הספר "לא סיפרתי. אין שום הגנה" (דנה, 28, דור 2); "ההורים שלי לא מבינים את המצוקות שלי" (ברכה). לצד זה היו צעירים רבים שציינו קרוב משפחה מדור 1.5 – אח, אחות, דוד או בן דוד – שאיתו הם יכלו להתייעץ בעת מצוקה.

חשוב לציין כאן את השונות בין המשפחות. היו גם תיאורים של משפחות שהתנהלו אחרת באתיופיה. כך למשל סיפרה עדנה על אביה: "הדברים היו ברורים לו: הילדים באו לפניו", וזאת בניגוד למסורת הממקמת תמיד את המבוגרים לפני הילדים על פי ההיררכיה. היררכיה זו באה לידי ביטוי למשל בסדר האכילה ובהתנהלות המשפחתית. חלק מהמראיינים תיארו סוג אחר של תקשורת: "אני יכולה לשבת איתם ולדבר איתם" (ליאורה); "התחושה הזאת שההורים שלי יודעים, מבלי לדבר בטלפון, מבלי להתקשר לאף ילד עשר פעמים ביום, הם ידעו בדיוק מה אנחנו עושים. בדיוק. הוא [אבא] יכל להסתכל עלי ולדעת שסטימי מדרך כלשהו" (עדנה). עדנה מתייחסת כאן להתנהלות של אביה, אשר גם בישראל הצליח לשמר את התקשורת האינטואיטיבית, כמעט מיסטית, שהיתה נהוגה באתיופיה. היו משפחות נוספות שבהן פחות הקפידו על מרחב הכבוד בין הורים לילדים, כלומר הילדים יכלו להביע את עצמם באופן חופשי, כפי שאמרה ליאורה: "אם הם רוצים להיות חוצפנים, שיהיו חוצפנים", ומסבירה: "אני לא רוצה שידרכו עליהם. אני רוצה שיזקפו את הגב שלהם... אם זה ויכוח, שיתווכחו".

ליאורה יודעת שילדיה צריכים ללמוד לעמוד על שלהם, להביע את עצמם, לדרוש ולהתמקח כדי לשרוד במציאות הישראלית התחרותית. היא אומרת, "אני מאוד גאה שאומרים לי 'לא רוצה'... בתרבות [של אתיופיה] אין לא, ברגע שהיא מגיעה ללשון בולעים אותה. אז אני לא רוצה שייקחו את התרבות הזאת. שיגידו 'לא' ויסבירו".

יש הורים שתיארו התנהלות מודעת המשלבת בין שתי התרבויות. מולו (42, דור 1.5) למשל סיפרה שהיא משלבת יסודות משתי התרבויות בכל תחומי החיים – מוזיקה, מאכלים, שפה או קודים תרבותיים. בעשותה כך היא מבקשת ליצור עבור בתה תמהיל תרבותי מושלם של הטוב משני העולמות. גם אברש מסבירה זאת:

אני מנסה לשלב מה שיש בארץ עם מה שהיה באתיופיה. שם לרוב אמרו לנו לא להרים את העיניים, לא להסתכל בעיניים של מבוגרים כשהם מדברים. אם אומרים משהו, את צריכה לעשות, אין לך דעה עצמית. נוח לך, לא נוח לך, תעשי... אבל פה זה לא ככה, ואני מתייעצת עם הילדים ונותנת להם יותר אפשרות בחירה.

אברש כבר לא משתמשת בציווי הישיר בדיבור עם ילדיה, אלא מאפשרת להם לבחור מרשימת המשימות שצריך למלא בבית. כוונתה חינוכית ונבונה: היא רוצה שייקחו חלק בעבודות הבית, ממש כפי שהיא עשתה בילדותה, ועדיין היא משאירה בידיהם את זכות הבחירה כדי שירגישו שותפים. אברש שוזרת ביצירתיות את המחויבות ההדדית שהייתה באתיופיה עם חופש הבחירה שיש לילדים בישראל. בכך היא מונעת מאבקי כוח ויוצרת בבית אווירה של שותפות. ראוי לציין שהילדים במשפחות הללו (של ליאורה ושל אברש) לומדים אמהרית ברצון (בבית או במתנ"ס) ומחוברים לשורשים שלהם.

ההבדל בין ילידי אתיופיה לילדים שנולדו בארץ

ברוב הראיונות עם דור 1.5 בולטות אמירות על הפער המורגש במשפחה בין מי שנולד וגדל באתיופיה ומי שנולד או גדל בארץ, כפי שמודגם בדבריה של ליאורה: "ילד שנולד באתיופיה, המחשבה שלו, הראייה שלו, בהכול, היה אחרת". ההבדל הוא גורף, ומתואר כמעצב יחסים: "לבעלי מאוד חשוב העניין הזה של כיבוד הורים. אין לו מילים, אין לו מעשים, זה דבר שמרגישים נורא חזק. לעומת ילדים שגדלו פה. יש משהו בהתנהלות, בחשיבה, שהוא מאוד שונה" (מולו).

בני הדור השני מתוארים על ידי קרוביהם כחסרי מחויבות משפחתית, בניגוד לנהוג באתיופיה. הבטם (32, דור 2) היא יוצאת דופן – אחיה הגדולים נשלחו לפנימיות, ולכן היא מקבלת אחריות כמו אחיה הגדולים בני דור 1.5 ומסבירה זאת כך: "זה כאילו הם [ההורים] השתילו איזה משהו מתחת לעור [שלי] והם מפעילים אותו כל פעם שהם צריכים. זה ממש מתסכל. יותר מתסכל אותי לראות, שזה רק אצל שלושת האחים הגדולים. הקטנים לא מזיז להם כלום, הם כאילו חסינים". בני דור 1.5 (ובמקרה זה גם הבטם) מרגישים שהם מחויבים לסייע למשפחה המורחבת בכל עת, גם כשהם רחוקים, עובדים או לומדים, אבל לדבריהם אצל הדור השני אין מחויבות כזאת.

נוסף על כך, מבוגרים מהדור הראשון מציינים לעיתים הבדל ברמת הדאגה שלהם לילדים: לצעירים שנולדו כאן הם דואגים יותר, שכן לתפיסתם הילדים מהדור השני פגיעים יותר וחסינים פחות מילדיהם האחרים. את מצבם של הדור השני מתארת אורנה (40, דור 1.5) כך: "[הצברים] לא שם ולא פה, הם פשוט באמצע, הם לא מרגישים שייכים לשם והם לא מרגישים שייכים לכאן".

בריאיון עימה העבירה מולו ביקורת נוקבת על מדיניות שליחת הילדים לפנימיות, והבחינה בין חוסנם של הילדים שנולדו בישראל ואלה שנולדו באתיופיה:

אנחנו [...] באנו משורש חזק, הדרך לסודן אולי חישלה אותנו, זה שגדלנו עד גיל מסוים עם ההורים, נתן לנו איזשהו חוזק פנימי. אבל ילדים שנולדו בארץ, נולדו פה תינוקות והלכו לפנימייה, לא היה שום עמוד שדרה. לא ההורים שלהם היו פנויים להוות להם עמוד שדרה, לא זהות חזקה, הם הלכו לאיבוד. הם אלה שנמצאים היום מפורקים, לא הצליחו להקים משפחה, לא קריירה, לא חיים נורמליים, רובם מכורים לכל מיני חומרים.

אורנה מתקשה להבין את ההתנהלות של אחיה הצברים. היא מתנגדת לשימוש בצבע העור והמוצא כתירוץ לחוסר הצלחה: "אני לא יכולה להגיד 'אני מקופחת'. אני מאמינה בעבודה קשה ובדברים שאני עושה. לא אשתמש בצבע שלי דבר ראשון, כי אני מורגלת לזה שאני צריכה להוכיח את עצמי כל הזמן. וברגע שלמדתי להוכיח את עצמי, זה נהיה חלק ממני". אבל אורנה שייכת לדור 1.5, דור שבמידה מסוימת היה מוכן מראש להתמודדות עם האתגרים המתלווים לעלייה. לעומתם הילדים שנולדו בישראל חווים מציאות אחרת ויש להם ציפייה להשתייכות אוטומטית.

מעיון, אחותה הצעירה של אורנה, הגדירה את הקשר שלה עם הוריה "מסובך" ודיברה על "הרבה תקופות של מרד" ו"הרבה דיכאונות". על אחותה הקטנה שרה (29, דור 2) אמרה: "היא יותר מוזנחת ממני. היא הייתה יותר

מרדנית והרבה יותר בעייתית". ואכן, אחותה סיפרה על "הרבה רגעים" שמאוד קשה לה במשפחה, ולאורך הריאיון פניה היו עצובות ועיניה דמעו. אבי (23, דור 2) דיבר על קונפליקטים שיש במשפחות רבות:

קונפליקטים פנימיים בין הילדים לבין ההורים שלא רואים עין בעין. ברמה שהילד מהרגע שהוא יכול להחזיק את עצמו יוצא מהבית, וחוזר לעיתים רחוקות. יש שם ממש סוג של נתק וקרירות בין הילדים להורים. כי אין להם תקשורת, אין להם שפה משותפת. הם כאילו מסתכלים על הדברים בצורה אחרת, שונה.

חוויית בחברה הישראלית

לא נכללו שאלות הקשורות לחוויות של אפליה או גזענות בראיונות, אך בכל זאת סוגיה זו עלתה כמעט בכל הראיונות מתוך תיאור חייהם של המרואיינים וחוויותיהם בישראל. אין זה אומר שלא היו למרואיינים חוויות טובות, אלה שנושא זה מעסיק את רובם ומקשה עליהם ברמה היום-יומית. הבטם למשל תיארה כיצד "הישראליות שלי נסדקת, כשאנשים דואגים להזכיר לך שאת אתיופית, בעצם, עם כל הכבוד לזה שאת מרגישה ישראלית". מה שמשאיר אותה עם "התחושה שדוחפים אותך החוצה".

אצל כולם, בלי יוצא מן הכלל, הדיבור על הזהות הוביל לדיבור על צבע העור. אברש פתחה באמירה שילדיה ישראלים ושום דבר לא מפריע להם, אבל המשיכה באמירה שהבן הגדול באמת "אתיופי" מפני שהצבע שלו מפריע לו:

בגיל חמש התחיל לבוא עם סימנים שהוא כבר לא אוהב שהוא אתיופי או את הצבע שלו... הוא אמר לי למרוח את הפנים שלו במשחת שיניים [...] אני לא רואה שהוא באמת ילד ישראלי שיכול להשתלב בלי בעיות עם הפרנגים [לא יוצאי אתיופיה]. בכל זאת יציק לו משהו.

לכל המרואיינים מדור שני היו סיפורים קשים על המפגש שלהם עם סטריאוטיפים, דעות קדומות וגזענות. ישראל ואדיסו, חיילים בשרות סדיר ביחידות קרביות, סיפרו (בנפרד) סיפורים דומים מאוד על חיילים פרנגים שאמרו שהמפגש ביניהם ניפץ להם סטריאוטיפים שליליים. שניהם מתנגדים להיות נציגי עדה, כפי שהסביר אדיסו: "אמרו לי, 'אתה מייצג את העדה בכבוד, בטח מה זה גאים בך שאתה נמצא בשייטת'. אבל קודם כול אני לא בא לייצג אנשים, אני מייצג את עצמי, את המשפחה שלי, אני לא מייצג פה אנשים אחרים".

אדיסו בוחר "לעבור הלאה". מבחינתו "זה מה שמחזיק את העדה שלנו". על הדודים שהוא מעריך במיוחד הוא אמר: "אנשים שיצאו מהקופסה של 'אוי אני אתיופי אז קשה לי', ועכשיו הם כאילו 'טוב, אני אראה לעולם מה אני יכול'". לדבריו, המחשבה האובססיבית שכל הזמן מחפשים משהו בגלל הצבע רק גורמת לנזק עצמי. יניב הגדיר את עצמו "ישראלי אבל", וציין שהוא "עם תעודת זהות שקופה". כך למשל הוא העיד שבחופשות מהצבא סירבו להכניס אותו למועדונים. הוא מבחין בין מי שמכיר אותו כאדם ומי שרואה רק צבע, אבל הוא "לא בכיין", ומצד שני גם "לא אתיופי ששותק".

שירה (13, דור 2) מצמידה את המילה "רגילה" לקביעתה כי היא "ישראלית". שלוש פעמים באותו משפט היא חוזרת על המילה ישראלית, אבל בהקשר של בית הספר היא וחברותיה הופכות להיות "אתיופיות" גם בדיבור

שלה. כשקורה משהו בכיתה לדבריה "ישר מכלילים על ארבעתנו", והיא "שונאת הכללות" מכל סוג. דנה, היחידה מבין המרואיינים שנולדו בישראל ומגדירה את עצמה אתיופית, אמרה כך:

כל הזמן מצליחים לפגוע בנו, כל יום אתה חוטף סטירה... אתה מופתע כל יום... נו זאת האתיופית... דנה האתיופית... אז פשוט תשלימי כבר, אל תתקני כל יום, אל תילחמי כל יום על הזהות שלך... את גם וגם ואת יותר אתיופית, אז מה? זה גם דבר שיותר רואים אותו.

לדנה דוגמאות רבות לאפליה בוטה ופוגענית שחוותה בבית הספר היסודי, אך היא הגיעה למסקנה ש"עדיף שתהיה מוכן לזה אם הולכים לפגוע בך [...] קודם אני אעבוד על הזהות שלי... על הזהות במראה, שאתה רואה שאתה שחור... שתדע מאיפה באת". לכן היא לומדת אמהרית ועל ההיסטוריה של ביתא ישראל. כל אלו מובילים אותה למסקנה נוספת: "אני יודעת שעכשיו אני אילחם על דברים שהם יהיו לעצמי, וזה שאני מגדירה את עצמי כאתיופית זה באמת שלי. זה שלי [...] יש לי משהו שהוא שלי מהאבות שלי, ולא מפה, כי הוא שלהם כזה. ככה הם הגדירו את זה".

רבים מבני הדור השני מתמודדים לבד עם חוויות של אפליה, ללא יכולת לשתף אדם מבוגר או להתייעץ איתו. דנה תיארה את עצמה שוב ושוב בראיונות כ"ילדה לא מוגנת". לכל הסיפורים שלה על קשייה בבית הספר התלווה הכעס על הוריה שלא היו שם עבורה, שלא ידעו לתמוך בה, שבמקרים הנדירים שהגיע לאוזניהם רמז למתרחש בבית הספר הם הניחו שכנראה היא עצמה אשמה. השסע הנפער בין הדורות על רקע שפתי ותרבותי מותיר ילדים רבים בתחושה של חוסר אונים, של התמודדות לבד מול העולם שבחוץ שלא מבין או לא מקבל אותם. וכך נעמה אומרת על אחיה הצעיר שהוא "נהיה מתוסכל" מחוסר התקשורת עם אביו, ובהמשך אמרה ש"הוא מאוד רגיש. הוא יספוג את זה בצורה הכי קשה [...] אם מישהו ייפגע מזה [חוסר התקשורת] זה הוא".

השלכות המצב הכלכלי במשפחה

נעמה גדלה במציאות של צמצום: "כשהמצב הכלכלי במשפחה לא טוב, נורא קשה. את מרגישה את זה נורא חזק. את רואה הורים מתוסכלים, ויכוחים, אי-הסכמות, האשמות הדדיות, את רואה ארוחות שבת דלילות, וילדים לא מבינים את זה". יפית (52, דור 1), אימא של נעמה, הסבירה: "אני יודעת מה צריך לתת לילד ואיך לפתח את הילדים. אבל כשיש משהו שעוצר אותך, את לא יכולה לעשות הכול". המציאות שחוותה נעמה היא ביטוי לקושי כלכלי שמשפיע על כלל החיים: "אימא עבדה בשתי משרות, וככה אני זוכרת אותה בילדות. הייתי רואה אותה מעט מאוד. היא הייתה עייפה ורצוצה בבואה הביתה. אני זוכרת את עצמי ילדת מפתח כזאת".

שמואל (30, דור 1.5) סיפר על אביו: "הוא היה קם בשלוש ובארבע בבוקר, הוא היה עובד ובערב היה מגיע כולו עייף וסחוט בלי כוח, הולך לישון וגמרנו, מי ראה אותו?", וכך גם נחמיה (34, דור 2): "הם חשבו קודם כול על העבודה, שתהיה פרנסה לבית [...] לא היה להם ממש זמן בשבילנו".

דיון

בחלק זה אעמוד על המשתקף מתוך הראיונות דרך הפריזמה של התפיסה ההקשרית. תפיסה זו מאפשרת להתבונן באופן מושכל בכלל ההקשרים המצטלבים יחדיו ומעצבים את מציאות חייהם של הילדים הנולדים

בישראל. במחקר על ארבעה הקשרים עיקריים: ההתנהלות המשפחתית לפני העלייה; תהליך העלייה לישראל; שפה ותקשורת בין־דורית; חוויות הקליטה בישראל.

ההתנהלות המשפחתית לפני העלייה

באתיופיה המסורת הכתיבה התנהלות במשפחה על פי היררכיה המבוססת על גיל ומגדר ומעוגנת בציפייה לצייתנות מכבדת ומנומסת של ילדים כלפי מבוגרים. יתרה מכך, החיים באתיופיה היו קהילתיים, והחיים במשפחות מורחבות בתוך קהילה מלוכדת סיפקו לילדים ריבוי של דמויות הוריות (שמואל, 2019). לצד הנורמה המקובלת, כבכל חברה, היו משפחות שהתנהלו אחרת – למשל באופן שוויוני יותר וגמיש יותר ביחס להיררכיית גיל ומגדר. מתוך המחקר משתקף שמשפחות אלו צלחו את המעבר למציאות הישראלית ביתר קלות וכי גמישותן עזרה להן לשלב באופן מושכל בין שתי התרבויות. חשוב לציין שהאפיון של משפחה כגמישה או לא הוא אינו חד משמעי, משום שמידת הגמישות של ההורים לא תמיד זהה או עקבית. עם זאת, היכולת של המבוגרים במשפחות הללו להתכוונן לפי הצורך בזמן נתון, תוך רגישות לצרכים של כל בני המשפחה ללא קשר למבנה היררכי או לתכתיבי מסורת, יצר מצב שגם השינויים המתלוצים לתהליך ההגירה התקבלו ביתר גמישות והבנה. בזכות כך הילדים מהדור השני הגדלים במשפחות כאלה חווים הורות מקבלת ומכילה יותר, שמאפשרת להם לאמץ את הדו־תרבותיות ביתר קלות.

תהליך העלייה לישראל

העלייה לישראל דרך סודן מתוארת כטראומטית ורצופת קשיים. לצד זאת האנשים שעשו את הדרך הזאת זוכים להערכה רבה על אומץ ליבם, תושייתם ונחישותם. מרואיינים אחדים הזכירו שוב ושוב את ההתמודדות שלהם, וסיפרו עליה כדוגמה לכוחות שלהם, ליכולת שלהם לשרוד בכל מצב ולהתמודד עם כל אתגר. אין ספק שהחוסן האישי, המשפחתי והקהילתי שהפגינו במסע לארץ תורם ליכולת שלהם לצלוח גם את המעבר לישראל. ברמה האישית החוסן מתבטא ביכולת להתמודד עם הקשיים, וברמה המשפחתית והקהילתית בעזרה ובתמיכה הדדית, הנשענות על מסורת עתיקת יומין של עזרה לזולת כערך מוסרי. לצד זה, אין ספק שפרידות ארוכות ואבודות בנפש גם יצרו טראומות קשות עבור משפחות רבות.¹

כמו במחקרים דומים (Landau, 2007; Newman, 1998, 2008), גם במחקר זה נמצא שבמשפחות שבהן התקשורת הבין־דורית טובה סיפור העלייה המשפחתי מסופר לדור השני, והילדים רואים בהוריהם גיבורים. הבטם אמרה בריאיון, "תמיד הבנו שאנחנו חלק ממשנהו מאוד גדול". תחושת הפרט שהוא חלק ממשנהו גדול היא מעין חבל הצלה שמעניק לדור הצעיר כוחות להתמודדות עם מצבים בהווה.

שפה ותקשורת בין־דורית

שפה משותפת בין הורים לילדים היא הבסיס לתקשורת במשפחה בכל חברה. משום כך יש לתת את הדעת למצב המיוחד של יוצאי אתיופיה בישראל. בקרב משפחות רבות יוצאות אתיופיה, כפי שמשקף במחקר זה, ילדים רבים לא מבינים את שפת ההורים וההורים עצמם לא שולטים בשפה העברית. לפיכך יכולת התקשורת המילולית בין הורים לילדים היא מוגבלת (שני, 2006). לכך יש השלכות רבות על הקשר ועל ההתנהלות

1 אין ספק שגם ההמתנה הממושכת במחנות באדיס או בגונדר לקראת העלייה תרמה ליצירת תלות ממסדית ולירידה בחוסן המשפחתי. נקודה זו פחות השתקפה במחקר הנוכחי מכיוון שרוב המרואיינים עלו דרך סודן.

המשפחתית, וחשוב לא פחות – על התפתחות סדירה של השפה אצל הילדים, נושא אשר בהחלט ראוי למחקר נוסף. במחקר זה הנושא בא לידי ביטוי בתיאורים של חלק מבני הדור השני. הם סיפרו על קושי לקיים שיחה מעמיקה עם ההורים, על אי-הבנות ועל תסכול רב שמקורו בכך שלעיתים הם מרגישים שלא מבינים אותם – תחושה אשר מקבלת הדהוד בדברי המבוגרים החווים תסכול דומה.

בשונה מהמחקר של ברהנו (Berhanu, 2006), במחקר הנוכחי נמצאו הורים שמודעים לחשיבות של פיתוח השפה של ילדיהם, והם נוקטים לשם כך פעולות יזומות, כמו הקפדה על דיבור באמהרית בבית או חוג במתנ"ס. מעבר ללימוד השפה, יש בכך גם חיבור של הילדים לזהות האתיופית הקולקטיבית שלהם. במשפחות שבהן המבוגרים גילו סלחנות לביטויי הישראליות של ילדיהם הצברים (כמו הסירוב והוויכוח) והכילו אותם, הילדים היו נכונים יותר ללמוד אמהרית.

הקשיים בתקשורת בין דור שני לדורות האחרים אינם מסתכמים באידיעת השפה האמהרית. מתווספת לכך מערכת שלמה של מסרים גופניים ומבטים שלעיתים אינה מובנת לדור הצעיר, ולא אחת נוצרות משום כך תפיסות ופרשנויות שונות בתכלית מהמציאות. זו הסיבה לכך שייניב למשל אמר על התקשורת עם אביו "אני אומר א והוא מבין ב". ואכן, תנאי מקדים לתקשורת מוצלחת הוא תפיסת מציאות משותפת (Blaker, 1984), כפי שצוטט אצל (Wynne, 1988), אבל במקרים רבים שבהם המפגש הבין-תרבותי מחלחל לתוך המשפחה תנאי זה מופר. תנאי נוסף שמציין בלייקר הוא היכולת של אדם להבין גם תפיסות השונות מהתפיסה שלו. פיתוח יכולת זו היא חלק אינטגרלי מאקולטורציה – אימוץ מסגרות פרשנות מהתרבות הקולטת (Hong et al., 2000). כך במשפחות שבהן ההורים מבינים היטב עברית ומתפקדים ברמה גבוהה בחברה הישראלית, יש סיכוי טוב יותר להכללה ולהבנה של התנהגות הילדים, וההורים יכולים להתנהל מתוך אמפתיה גם כאשר הילדים נוהגים כלפיהם בהתרסה.

אופי הדיבור ותוכנו, בשילוב המסרים הלא-מילוליים, מעצבים ומייצגים מבנים תרבותיים כגון מעמד, מגדר ותפקידים (Ochs, 1990). כלומר שפה היא כלי חברתי ליצירה ולהעברה של מציאות חברתית, אך על מנת להבין את המבנה והשימוש בשפה חייבים להבין את ההקשר התרבותי שלה. ילדים לומדים את השפה ואת המבנה החברתי גם דרך החוויות החברתיות והלשוניות (Vygotsky, 1978). שפה מבנה את ההיררכיה התרבותית ומשמרת אותה בחברות רבות שבהן קיימת מורפולוגיה של כבוד – דיבור מסוים לבעל סמכות. אלא שביטויים אלה זקוקים לקהילה בשביל לשמר אותם, ומחוז להקשרם החברתי-קהילתי הם מאבדים משמעות (Duranti, 1997), כפי שמשתמע גם מהמחקר הנוכחי. במעבר לישראל ובאי-למידת השפה הדור הצעיר מפסיד לא רק שפה מדוברת, אלא גם שפה לא מדוברת ואלמנטים תרבותיים חשובים הנלווים לשפה. אי לכך התקשורת הבין-דורית נפגעת, ואיתה כל מנגנון ההעברה הבין-דורית המסורתית. כלומר לא ניתן עוד לסמוך על כך שהילדים ילמדו לבד על המסורת והמורשת, כפי שהיה באתיופיה, אלא נדרשות פעולות יזומות כדי לחבר את הדור השני אליהן.

חוויות הקליטה בישראל

המשפחות נקלטו במקומות שונים בארץ, ולפעמים נאלצו לעבור לאחר הקליטה בין כמה מקומות. חוויות הקליטה שלהם עוצבו על ידי מיקומם: במרכז או בפריפריה, בשכונות מצוקה, ובמקומות שבהם זכו לתמיכה קהילתית (עם ריבוי יוצאי אתיופיה) או לחלופין לשילוב חברתי (בשכונות עם מעט יוצאי אתיופיה). ברכה למשל

סיפרה על הורים שפחות השתלבו בחברה הישראלית, לדבריה "אולי מפני שאנחנו גרים במקום כזה שיש רק אתיופים... בגלל זה אני חושבת שאולי אם זה היה מקום אחר – זה היה אחרת". המשפחה גרה "בשכונה לא הכי טובה", כפי שאומרת אחותה; אנשים דלי אמצעים בעיר גדולה, רובם יוצאי אתיופיה.

המאבק ההישרדותי המתואר על ידי המרואיינים משליך על כל המשפחה. הורים רבים עובדים שעות ארוכות בעבודת כפיים וחוזרים לביתם בתום יום העבודה רצוצים ועייפים, והילדים סובלים מהיעדר נוכחות הורית. הנוכחות של קהילה מתפקדת זמינה מספקת למשפחות תמיכה רגשית ומעשית, ולצד זה מחזקת תפיסות הוריות מסורתיות, כגון עיבוי המבנה ההיררכי והפחתת הלגיטימיות להתנהלות גמישה יותר המאפשרת שילוב תרבויות בהתנהלות המשפחתית.

מרואיינים מארבע משפחות תיארו בצער את מעבר הילדים לפנימיות לאחר הגעתם לארץ, לעיתים בניגוד לרצונם. אין ספק שהמעבר היה קשה עבור שני הצדדים (הורים וילדים) וכי תרומתו לנתק של הילדים מהמסורת ולקשיים בתקשורת הבין-דורית רבה.

הצטלבות המיקומים של משתתפי המחקר התבטאה בראיונות בעיקר בהקשר של מגדר, גיל, מיקום גאוגרפי (רובם חיים בפרפריה) ומעמד כלכלי-חברתי (אשר לא נבדק במחקר ורק משוער לפי תיאור חייהם ועבודתם). עם זאת, אפיון הזהות שהוזכר יותר מכול ונכח בכל הראיונות היה צבע העור. הנרטיבים של הדור השני משקפים חוויות קשות של דחייה על ידי החברה הישראלית כבר מגיל הגן; בהקשרים רבים בחייהם מוזכרת להם שוב ושוב ה"אתיופיות" שמבדילה אותם מאחרים וניכרת בצבע עורם. צעירים רבים אוספים חוויות אלה בלי שיש להם עם מי לחלוק אותן או דרך לבטא אותן או לעבדן. אפשר לכנות תופעה זו כ"טראומה עיקשת" – מצב חברתי דיכאוני מתמשך עם השפעות קשות על נפש האדם (זיו, 2012). יתר על כן, הסביבה החינוכית והטיפולית נוטה להתמקד בהסברים אישיים לחוסר ההצלחה של הילדים האלה במערכת. הדוגמאות במחקר מחזקות את ההשערה שלפחות עבור חלקם חוויות של אפליה ויחס סטראוטיפי מעצבות את עולמם כבר מגיל צעיר ומותירות בהם צלקות נפשיות.

בדומה למחקרים אחרים (למשל בן-עזר, 2010; מולא, 2010), הנרטיבים במחקר מציפים דרכי התמודדות שונות של הדור הצעיר עם חוויותיהם בזירה הישראלית. אלו נעות בין הזדהות מלאה עם הזהות האתיופית לצד ויתור על הזהות הישראלית ועד התמקדות בהישגים והצלחות אישיות בניסיון מתמיד להוכיח את זכותם לישראליות.

לצד התמודדות הדור הצעיר עם חוויותיהם בזירה הישראלית, לעיתים קרובות בזירה המשפחתית ישנה התמודדות נוספת. בכל המשפחות במחקר תואר קו הפרדה בלתי נראה אך מורגש היטב המבדיל בין הילדים שנולדו וגדלו באתיופיה ובין הילדים הצברים. הציפיות ההוריות, המבוססות על תפיסות מסורתיות לגבי הילד האידיאלי כצייתן, צנוע, מנומס וממושמע, מביאות לכך שילדים צברים רבים חשים את אכזבת ההורים מהתנהגותם הישראלית (הבעת רגשות, רצונות ודרישות, סירוב ודיבור ישיר). כלומר ילדים רבים חווים סוג של דחייה כפולה: מהחברה הישראלית, המתייגת אותם כאתיופים בגלל צבע עורם, וממשפחתם, המתייגת אותם כישראלים חוצפנים.

מחקרים שנעשו על מהגרים במקומות אחרים בעולם (למשל באוסטרליה – Herz & Gullone, 1999) מצביעים על כך שבחברה שיתופית חינוך שיש בו שליטה הורית רבה וחוסר ביטוי רגשי נתמך על ידי הרשת המשפחתית-קהילתית. כך הדימוי העצמי של הילדים לא נפגע. כלומר הילד לא תלוי רק במשוב מהוריו כדי לפתח דימוי עצמי חיובי, אלא המעטפת של הקהילה והעשייה שלו מגיל צעיר מסייעות לו לבנות דימוי עצמי חיובי. אבל במצב של הגירה, כאשר תנאים אלו אינם מתקיימים, התוצאה היא ילדים עם דימוי עצמי נמוך, במיוחד כאשר ההתנהלות ההורית מתבססת על סמכויות מסורתיות. בתוך כך תוצאה נוספת היא קושי עם דמויות סמכות. כאן ראוי להדגיש את יחסי הכוח המתבססים בעיקר על מגדר וגיל בתוך המשפחה ועל מעמדות חברתיות ומבנים ממסדיים מחוצה לה.² יחסי כוח מעצבים יחסים אנושיים באופן גלוי וסמוי, ומתבטאים בין היתר ביחסי מרות וביחס לדמויות סמכות.

במחקר הנוכחי נמצא שבקרב משפחות שבהן המבוגרים מבססים את סמכותם על הבניית קשר עם הילדים ולא רק על מעמד, ובה בעת מקבלים את הישראליות של ילדיהם הצברים, מתאפשרת העברה בין-דורית המחברת את הדור הצעיר למסורת התרבותית. החיבור למורשת ולמסורת התרבותית מהווה עבור בני הדור השני עוגן זהותי ברור, המסייע להם ומגן מפני חוויות חוזרות של תיוג כאתיופים ודעות קדומות בחברה הישראלית, כפי שמצאו גם חוקרים אחרים (מנגיסטו, 2014; מקונן, 2010; קלניצקי ועמיתים, 2015; Berhanu, 2005b). לעומת זאת, בעקבות קשיי תקשורת וההתנגשות בין התרבויות במשפחה רבים מהילדים הצברים אינם זוכים לחיבור זה למסורת ונותרים בתחושת תלישות וחוסר מוגנות. במצבים אלו יש חשיבות רבה לזמינותם של קרובי משפחה כתחליף או גיבוי להורים ברגע של משבר או נתק בין-דורי. בחוויותיהם של מחצית מהמראוינים מהדור השני מוזכרת דמות כזאת כמשמעותית ביותר בחייהם, בדרך כלל מדור אחד וחצי. היעדרה של דמות כזאת מותיר צעירים רבים בתחושות קשות של התמודדות לבד מול העולם.

היכולת להכיל שתי תרבויות ולפתח זהות היברידית תלויה בסביבה מכילה וקשר אנושי המצמיח את החיבורים לתרבויות השונות. סביבה מתייגת או ביקורתית, שבה אדם מודר בגלל צבע עורו או התנהלות שלא תואמת את הנורמה החברתית או הציפיות המסורתיות, מקשה על אימוץ הדו-תרבותיות ומותירה אדם עם זהות מורכבת בתחושת תלישות וחוסר שייכות – הן לחברה הן לעצמו.

מגבלות המחקר

חקר משפחה הוא מאתגר מאוד ולא פשוט, שכן ראיונות עומק מבוססים על יחסי אמון ורצון טוב של המשתתפים. יתרה מכך, בחלק מהראיונות נכחו בני משפחה אחרים, דבר אשר פגע בפרטיות ואולי אף השפיע על הדברים שנאמרו. כמו כן, המחקר נגע בחייהם האישיים והמשפחתיים של המראוינים, ועל כן לא תמיד הם עשו לחשוף קשיים, ואולי אף ביקשו להציג תמונה של שלמות, של התמודדות והצלחה. מגבלה נוספת קשורה לסוגיית השפה בריאיון, ובפרט לתרגום בזמן אמת ותרגום נוסף שהתבצע לאחר מכן. ההסתייגות במתורגמים מעלה את מורכבותם של ראיונות עומק, בשל החשש לאי-דיוק במונחים ולטעויות בלתי מכוונות.

2 לא הרחבתי במאמר בסוגיית המגדר מפאת הצורך לצמצם בהיקפו, אולם זהו נושא מרכזי שעלה במחקר והוא ראוי להתייחסות נוספת.

סיכום

המעבר לישראל מחייב את הפרט ואת המשפחה כולה להתמודד עם שינויים רבים המתרחשים בו זמנית. יכולת ההתמודדות עם שינויים תלויה במשתנים רבים, כגון גמישות בהתנהלות המשפחתית והדינמיקה בין חברה וחוויות המעבר והקליטה הראשונית, כולל חוויות של הדרה או הכלה בחברה הישראלית. אימוץ של תפיסה ההקשרית מאפשר להבין טוב יותר את השלכות של המעבר על המשפחה בכלל ועל עיצוב המציאות שבה גדלים בני הדור השני בפרט. דרך תפיסה זו אפשר למפות את הצטלבותם של גורמים רבים. חלק מגורמים אלה עלו במחקר הנוכחי, וסביר להניח כי מחקרים אחרים יחשפו סוגיות נוספות. בחינת הממצאים דרך הפריזמה הבין-תחומית משלבת בתוכה ראייה הוליסטית המכילה את מגוון התופעות הנצפות. המיקוד המשתנה בין האדם הפרטי לאדם כחלק ממשפחה וקהילה, בראייה מרחבית ובין-דורית, מאפשר התבוננות קרובה, גם אם לעולם לא שלמה, על יצירה והעברה של תרבות, מסורת ומורשת. אבני היסוד של העברה זו – השפה המדוברת והלא מדוברת, תפיסות של תפקידי מגדר וגיל, הגדרות זהות ודימוי עצמי ומשפחתי, קודים של התנהלות והתנהגות, טקס ופולחן, סיפורים ופתגמים, צלילים וסמלים – כל אלה ועוד מהווים בו זמנית ביטוי והמחשה לעבר, הווה ועתיד. במעבר הבין-תרבותי, יותר מאשר במצבים אחרים, מתחדדות בחירות האדם (המודעות והלא מודעות) מול תכתיבי החברה וההגבלות הפועלות עליו.

המחקר הנוכחי מראה כי ההתנהלות המשפחתית בעת המעבר ולאחריו, ובייחוד ההתנהלות של ההורים, מעצבת את המציאות שבה גדל דור הצברים. התנהלות זו היא גם המאפשרת את ההעברה בין-דורית ואת ההמשכיות התרבותית, או לחלופין – חוסמת אותן. ההתנהלות כוללת בתוכה היבטים של הבניית יחסים, תקשורת, שפת הדיבור (השילוב בבית בין שפת האם לשפת ארץ ההגירה) והשחיקה ביכולת השימוש והפענוח של שפת גוף ומבטים בעקבות המעבר. אל משוואה זו נכנסים גם יחסה של החברה הקולטת לתרבות המהגרים וסוגיות מורכבות כמו צבע עור, נראות ומדיניות הקליטה. לאלה יש השלכות רבות על תחושת השייכות של הדור השני ומשפחותיהם ועל יכולתם להתנהל במידה של דו-תרבותיות. ממצאי המחקר מראים שהידע והחיבור של הדור הצעיר למורשת התרבותית של הוריהם ולסיפורי עלייתם יכולים לשמש עבורם עוגן אל העבר, המגביר את חוסנם בהווה. מנגד, חוסר הידע וההיכרות של צעירים רבים עם הוריהם וסיפור עלייתם מגביר תחושות של תלישות ופגיעות. השילוב בין תחומי ידע שונים להבנת מציאות חייהם ודרכי התמודדותם של משפחות מהגרים מאפשר התבוננות ייחודית וממוקדת. אי לכך תקוותי היא שמחקר זה יתרום לאנשי מקצוע ולמהגרים עצמם להבין את התהליכים הפועלים על המשפחות והפרט במעבר הבין-תרבותי, אשר לעיתים הם מוסתרים מהעין ומפורשים כקשיים אינדיבידואליים. במרחב הבין-דורי, שאליו מתווסף המפגש הבין-תרבותי, מתקיים מאזן עדין בין שימור לשינוי. בכל משפחה נרקמת מידת ההמשכיות של המסורת והמורשת התרבותית, לצד התאמה והתמודדות עם מציאות עכשווית, בדרך המאפשרת, או חוסמת, תנאים להתפתחות ההיברידיות.

רשימת מקורות

אדלשטיין, א' (2012). גורמים מרכזיים להתנהגות אנטי חברתית בקרב בני נוער יוצאי אתיופיה בישראל. בתוך נ' גריסרו וא' ויצטום (עורכים), **היבטים חברתיים, תרבותיים וקליניים של עולי אתיופיה בישראל** (עמ' 127–152). הסוכנות היהודית ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

אונגר, ל' וסבר, ר' (2012). אני מחנכת אותם! אמהות עולות מאתיופיה וכן הילדים הישראלי.

סוגיות חברתיות בישראל, 14, 118-147.

באבא, ה"ק (1994). שאלת האחר: הבדל, אפליה ושיח פוסט-קולוניאלי (ע' אופיר, תרגום).

תיאוריה וביקורת, 5, 144-157.

בן-עזר, ג' (2010). כטיפה השבה אל הים? נראות ואי-נראות בתהליך הקליטה של יהודי אתיופיה. בתוך ע' לומסקי-פדר ות' רפופורט (עורכות), **נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג** (עמ' 305-328). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2020, 11 בנובמבר). **האוכלוסייה ממוצא אתיופי בישראל - לקט נתונים לרגל חג הסינדר** [הודעה לתקשורת].

https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/358/11_20_358b.pdf

וולש, ס' ואבוזון יונס, א' (2012). מחוברת וממשיכה... שומרת על האיזון "נשים אתיופיות מצליחות בישראל". **חברה ורווחה, לג(ג), 317-345.**

זיו, א' (2012). טראומה עיקשת. **מפתח, 5, 55-74.**

לומסקי-פדר ע' ורפופורט ת' (2010). לאומיות ו"שיבה הביתה" - נראות בהקשר. בתוך בתוך ע' לומסקי-פדר ות' רפופורט (עורכות), **נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג** (עמ' 7-39). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

מולא, ש' (2010). **המאבק 'להיות רגיל': תלמידים אתיופים נפגשים עם גזענות בבתי ספר דתיים** (עבודת מוסמך). האוניברסיטה העברית בירושלים.

מינוצ'ין-איציקוב, ש', הירשפלד, ר', הנגבי, ר' וקרסילובסקי, ד' (1997). תפקידים משפחתיים אצל עולי אתיופיה - שינוי והתמודדות. בתוך ל' אמיר, א' זהבי ור' פרגי (עורכים), **שורש אחד ענפים רבים: סיפור קליטתם של בני נוער מאתיופיה בעליית הנוער** (עמ' 67-98). מאגנס.

מנגיסטו, ו' (2014). **מתבגרים יוצאי אתיופיה במעבר בין תרבותי: הקשר בין זהות אתנית ואפליה נתפסת, ובין נשירה ממערכת החינוך והתנהגויות סיכון** (עבודת דוקטור). האוניברסיטה העברית בירושלים.

מנדלינגר, ש' וצוויקל ג' (2005). התנהגויות בריאות של אמהות ובנות יוצאות אתיופיה: היבטים בין דוריים. בתוך מ' שבתאי ולי קסן (עורכות), **מלועלם: נשים ונערות יוצאות אתיופיה במרחבים, עולמות ומסעות בין תרבויות** (עמ' 214-245). לשון צחה.

מקונן, ב' (2010). **השפעת התכנית 'מורשת יהדות אתיופיה' לחיזוק זהות אתנית תרבותית על בחירת עמדות התירבות וההסתגלות הלימודית וחברתית בקרב בני נוער יוצאי אתיופיה בחינוך הפנימייתי** (עבודת מוסמך). אוניברסיטת בר-אילן.

ענתביימיני, ל' (2010). בשולי הנראות: עולים אתיופים בישראל. בתוך ע' לומסקי-פדר ות' רפפורט (עורכות), **נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג** (עמ' 43-67). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

קלניצקי, א', מלאת ש' וכהן נ' (2015). **מסעות של תקווה: יוצאי אתיופיה בנתיבי חינוך, השכלה והצלחה**. מכון מופ"ת.

שבתאי, מ' (2001). לחיות עם זהות מאוימת: חוויות החיים עם שוני בצבע עור בקרב צעירים ומתבגרים יוצאי אתיופיה בישראל. **מגמות, מא**(1-2), 97-112.

שמואל, נ' (2010). **מסורות החינוך של יהודי אתיופיה, דינאמיקות של המשכיות ושינוי** (עבודת מוסמך). האוניברסיטה העברית בירושלים.

שמואל, נ' (2019). 'באתיופיה הכול היה אחרת' - משפחה, תקשורת ודרכי התמודדות בקרב ישראלים-אתיופים. **פעמים, 161**, 93-136.

שני, מ' (2006). **רכישת השפה הכתובה בקרב ילדי העדה האתיופית בישראל מגיל הגן - כיתה ו: היבטים קוגניטיביים, אורייניים-סביבתיים ולשוניים** [דוח מחקר עבור משרד החינוך]. אוניברסיטת חיפה.

Askeland, G. A., & Døhlle, E. (2015). Contextualizing international social work: Religion as a relevant factor. *International Social Work*, 58(2), 261-269. <https://doi.org/10.1177/0020872813482958>

Ben-David, A., & Ben-Ari, A. T. (1997). The experience of being different: Black Jews in Israel. *Journal of Black Studies*, 27(4), 510-527. <https://doi.org/10.1177/002193479702700404>

Bennet-Martinez, V., Leu, J., & Lee, F. (2002). Negotiating biculturalism: Cultural frame switching in biculturals with oppositional versus compatible cultural identities. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33(5), 492-516. <https://doi.org/10.1177/0022022102033005005>

Berhanu, G. (2005a). Indigenous conceptions of intelligence, ideal child, and ideal parenting among Ethiopian Jews in Israel. *Journal of Cognitive Education and Psychology*, 5(1), 47-71. <https://doi.org/10.1891/194589505787382630>

Berhanu, G. (2005b). Normality, deviance, identity, cultural tracking and school achievement: The case of Ethiopian Jews in Israel. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 49(1), 51-82. <https://doi.org/10.1080/0031383042000302137>

Berhanu, G. (2006a). Mediated learning activities between caregivers and children among new immigrants and veteran families in Israel: An experiment on two 'home based' tasks. *Journal of Cognitive Education and Psychology*, 6(1), 72-99. <https://doi.org/10.1891/194589506787382378>

- Berhanu, G. (2006b). Parenting (parental attitude), child development, and modalities of parent-child interactions: Sayings, proverbs, and maxims of Ethiopian Jews in Israel. *Journal of Cognitive Education and Psychology*, 5(3), 266–287.
<https://doi.org/10.1891/194589506787382422>
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299.
<http://www.jstor.org/stable/1229039>
- Dee Watts-Jones, T. H. (2010). Location of self: Opening the door to dialogue on intersectionality in the therapy process. *Family Process*, 49(3), 405–420.
<https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2010.01330.x>
- Duranti, A. (1997). *Linguistic anthropology*. Cambridge University Press.
- Exline, R. (1974). Visual interaction: The glances of power and preferences. In S. Weitz (Ed.), *Non-verbal communication: Readings with commentary* (pp. 65–98). Oxford University Press.
- Herz, L., & Gullone, E. (1999). The relationship between self-esteem and parenting style: A cross-cultural comparison of Australian and Vietnamese Australian adolescents. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 30, 742–761. <https://doi.org/10.1177/0022022199030006005>
- Hong, Y.-Y., Benet-Martinez, V., Chiu, C.-Y., & Morris, M. W. (2003). Boundaries of cultural influence: Construct activation as a mechanism for cultural differences in social perception. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 34(4), 453–464.
<https://doi.org/10.1177/0022022103034004005>
- Landau, J. (2007). Enhancing resilience: Families and communities as agents for change. *Family Process*, 46(3), 351–365. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2007.00216.x>
- McCall, L. (2005). The complexity of intersectionality. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 30(3), 1771–1800. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/426800>
- Nadan, Y., & Korbin, J. (2018). Cultural context, intersectionality, and child vulnerability. *Childhood Vulnerability Journal*, 1(1–3), 5–14. <https://doi.org/10.1007/s41255-019-00003-7>
- Newman, R. (1998). Survival narratives of Ethiopian Jewish mothers and daughters. *Canadian Women's Studies*, 18(2), 81–85.
- Newman, R. (2007). Ethiopian-Israeli grandmothers' stories. *Journal of Aging, Humanities, and the Arts*, 1(3–4), 211–219. <https://doi.org/10.1080/19325610701638219>

- Ochs, E. (1990). Indexicality and socialization. In J. W. Stigler, R. A. Shweder, & G. Herdt (Eds.), *Cultural psychology: Essays on comparative human development* (pp. 287–305). Cambridge University Press.
- Ojanuga, D. (1993). The Ethiopian Jewish experience as blacks in Israel. *Journal of Black Studies*, 24(2), 147–158. <https://doi.org/10.1177/002193479302400202>
- Payatos, F. (1983). *New perspectives in non-verbal communication*. Pergamon Press.
- Roer-Strier, D., & Nadan, Y. (2020). Introduction: The Israeli stage for context-informed perspective on child risk and protection. In D. Roer-Strier & Y. Nadan (Eds.), *Context-informed perspectives of child risk and protection in Israel* (pp. 1–12). Springer.
- Rosen, C. (1989). Getting to know the Ethiopian Jews in Israel by means of their proverbs. *Social Sciences Information*, 28(1), 145–159. <https://doi.org/10.1177/053901889028001007>
- Salamon, H. (2001). In search of self and other: A few remarks on ethnicity, race and Ethiopian Jews. In L. Tessman & B. Bar On (Eds.), *Jewish locations: Traversing racialized landscapes* (pp. 75–88). Rowman & Littlefield Publishers.
- Stavans, A. (2012). Language policy and literacy practices in the family: The case of Ethiopian parental narrative input. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 33(1), 13–33. <https://doi.org/10.1080/01434632.2011.638073>
- Vygotsky, L. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
- Wynne, L. (1988). An epigenic model of family processes. In C. Falicov (Ed.), *Family transitions: Continuity & change over the life cycle* (pp. 81–106). Guildford Press.